

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2016

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 13.

PHEJI RA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO:

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Nkhwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila ra swivutiso.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Ndinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta 50	
XIYENGE XA B: Timinete ta 30	
XIYENGE XA C: Timinete ta 40	
9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga hansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**HAMBI U FAMBA ANKOVENI LUNDZA RI TA VONAKA.**

1	'Ariyariyariyariya, adyadyadyadyadya, uhuhuhuhuhu! A hi leswi nkatanga Mutsandzeki, xipfularhumbu xa n'wananga a thwaseke! A va ku a nge thwasi, i ntwini leswi? Vusiwana byi nyumile!' Ku vula mukhegula N'wajiwawa Ripheto, mana wa Swilomuni, a ri karhi a khankha. Swilomuni na nsati wa yena Rilani a va ha ku n'wi tivisa mahungu yo huma eka jaha ra vona ya leswaku ri ta va un'wana wa lava nga ta xiximiwa enkhubyeni wa swigwamatshuku na tikhomba leti thwaseleke tidyondzo ta tona n'wexemu, lowu nga ta va eku heleni ka vhiki roleri eYunivhesithi ya Pitori hi nkarhi wa kaye.	5
2	Vusiku bya Ravumune ra 18 Dzivamisoko 2016 Swilomuni Ripheto u pfukile ko hlayanyana a languta xikombankarhi xa yena. A a twa onge ri hlwela ku xa. Kwala vurhongo bya ha ku sungulaka ku n'wi khoma, u lorhile tata wa yena Khazamula a ri karhi a n'wi tivisa leswaku nkhuvo wa siku leri landzelaka a wu tshamisekangi. Nkelunkelu wu tinyikile matimba, ngopfungopfu hileswi a a ngeniwile hi rhumbyana hikokwalaho ka ku va a nga twisisi nhlamuselo ya norho wa yena. Hi sikunkulu yena, nghamu na vafeleketi va vona va lo vusiku sala ndlwini, va nghena eka xipanzamananga xa vona va kongoma kwale Yunivhesithi. Loko va hundza ePolokwane vurhonga se a byi tsuvuka. Laha ndleleni nsati wa yena u vuye a vulavula na Mutsandzeki hi riqingho, a kombela ku nyikiwa swiletelo swa mafambelo leswaku va nga lahleki. Ntumbuluko a wu xiximile siku leri hileswi dyambu a ri nga ri na malanga naswona a ri horile.	10 15 20
3	Hi ntlhanu wa timinete ku nga si ba awara ya kaye namixo, vurhangeri bya Yunivhesithi na valeteri va swichudeni va ngenile eholweni hi ku landzelelana ku ri karhi ku chayiwa xinsin'wana xa ririmi ra Xilatini lexi nge: 'Leri i siku ra ntsako.' A va havaxerile tigaweni na mabandi yo hambana ku ya hi tidyondzo leti va ti thwaseleke. Hi nkarhi wolowo holo a yi lo hontlo, yi tlhela yi ku tititi! Hi awara ya kaye ehenhla ka nhloko mufambisi wa ntirho u sungurile ntirho hi ku kombela ntshungu ku tlakuka wu yimbelela risimu ra rixaka. Ri yimbeleriwile ri kala ri ya ku chapu, va nga si tshama ehansi.	25 30

- 4 Endzhaku ka sweswo chancelara wa Yunivhesithi u amukerile ntshungu. Endzhaku ka sweswo mufambisi wa ntirho u nyikile xivulavuri xa siku nkarhi wo andlala mbulavulo. Phurofesa BT Manganyi u lo vhela a nghena emhakeni. Eka mbulavulo wakwe u hoyozerile swichudeni loko swi titsonile vurhongo swi dya buku. U vurile na marito lawa: 'Ku tika hata swa vuyerisa, swi tisa mihloti ya ntsako. Malanga na swixalu swi tisa gome, vusiwana na mihloti ya xirilo. Nkarhi se wu fikile wa leswaku un'wana na un'wana a tshovela swa nyuku wa yena. Laha ku hava nyuku wa mbyana wo helela evoyeni.' 35
- 5 Hi nkarhi wolowo, le handle ka holo Manana na Tatana Ripheto a va ri karhi va khongoteriwa hi hahani na malume wa Mutsandzeki lava sukeke na vona eLimpopo emugangeni wa Pfumelani. A va nga ha tivi timhaka ta vona hikwalaho ka ku va va ringetile ku tihlanganisa na jaha ra vona loko ntirho wu lava ku sungula, kambe riqingho ra yena ri va lerisa ku siya hungu. Va tihlanganisile na Rivoni, munghana wa yena, kambe ko fana na kwala. Va komberile valulamisi va ntirho ku kamba loko vito ra Mutsandzeki ri ri kona eka nxaxamelo wa lava a va fanele ku xiximiwa kambe a ri kumekangi. Kwalaho timbilu ta vona ti sungurile ku handzuka. Va vutisile xivangelo xa kona, kutani va lerisiwa ku ya ehofisini ya Manana Scolts, un'wana wa vafambisi va Yunivhesithi ku ya kuma vuxokoxoko hinkwabayo. 40
45
50
- 6 Manana Scolts u va byerile leswaku Mutsandzeki u kotile ntsena ku pasa tidyondzo hinkwato ta vudokodela bya meno eka lembe ro sungula na ra vumbirhi hi xiyimo xa le henhla. U yile emahlweni a va byela leswaku Mutsandzeki u tsandzekile ku humesa mali ya ntsengo wa R25 000 leyi a yi laveka eka lembe ra vumbirhi ku va a kota ku nyikiwa mbuyelo wa yena. Hikokwalaho ka sweswo, a nga ha swi kotangi ku titsarisela tidyondzo eka lembe ra vunharhu. Himpfhuka ka swona a nga ha wu vekangi eYunivhesithi. 55
- 7 Kwalaho vatswari va Mutsandzeki vo nato tlevelelee! Ntsako lowuyani wa vona wu ku nkwee! Vona va tiva va nyikile jaha ra vona mali hinkwayo ya tihakelo, leyi va nga tihlengeletela yona endzhaku ka ku kulula nyuku va n'watseka epurasini ra ka Madonoro. Tihandlakambirhi, jaha ra vona lembe na lembe a ri vuya ri tamerile mbuyelo wa xiyimo xa le henhla tanihleswi nhloko ya rona a yi olovile. 60
- 8 Swi vuye swi kumeka leswaku mbuyelo wa Mutsandzeki lowun'wana a wu nga ri wa xidzi. Mutsandzeki u lo na vona leswaku u dyile mali ya tihakelo, o xikolo thya, a ya khomakhoma efemeni yin'wana yo endla tintangu kwale Pitori. A a tshama eka fulete yin'wana na xirhandzwa xa yena Mihloti, loyi va nga amukeriwa hi lembe rin'we, naswona a a va dyondzela tidyondzo to fana kwale Yunivhesithi. Ku twakarile leswaku Mihloti na yena u tsandzekile ku thwasa eka lembe ra vumune ro hetelela. Sweswi hi vulavula a ri na ndzhwalo lowu a wu nyikiweke hi Mutsandzeki, naswona ku lo sala ntsena tin'hwetiniharhu leswaku a tintshunxa. Swona! 65
70

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso xi huma ekawebusayiti ya www.masterfile.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Xana Mukhegula N'waJiwawa a a khankhela yini? (1)
- 1.2 I vamani swigwamatshuku na tikhomba leti a a ti fanele ku xiximiwa? (1)
- 1.3 Hikokwalaho ka yini Mutsandzeki a tsandzekile ku titsarisela tidyondzo eka lembe ra vunharhu eYunivhesithi ya Pitori? (1)
- 1.4 Handle ka norho, nkelunkelu wa Swilomuni a wu vangwiwa hi yini? (1)
- 1.5 Hlawula nhlamulo YIN'WE ntsena leyi nga yona eka leti landzelaka: Ntumbuluko wu xiximile siku leri hi ndlela yihi? (1)
- A A ri dzindza.
 B A ku hisa swinene.
 C A ku titimela swinene.
 D A ku ri hava mapapa. (1)
- 1.6 Hi swi tivisa ku yini leswaku Mutsandzeki a a ri mativula eka vatswari va yena? (1)
- 1.7 Hi swihi leswi kombisaka leswaku muti wa Tatana na Manana Ripheto a wu nga ri wa swifumi? (1)

- 1.8 Nyika lembe leri Mihloti a amukeriweke hi rona eYunivhesithi ya Pitori. (1)
- 1.9 Hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena n'wini:
- 1.9.1 Hi nkarhi wolowo holo a yi lo hontlo, yi tlhela yi ku tititi! (2)
- 1.9.2 Laha ku hava nyuku wa mbyana wo helela evoyeni. (2)
- 1.10 Ku va Mutsandzeki na munghana wa yena Rivoni va nga kumekangi eka tiqingho ta vona hi nkarhi wun'we loko va laviwa swi ku tisela miehleketo muni? (2)
- 1.11 Nyika ku yelana loku nga kona eka nhlokomhaka na hungunkulu ra xitshuriwa lexi. (2)
- 1.12 Hi ku vona ka wena hikokwalaho ka yini N'waJiwawa loko a vula Mutsandzeki a ku nkatanga? (2)
- 1.13 Xana marito ya Phurofesa Manganyi lama nge: 'Malanga na swixalu swi tisa gome, vusiwana na mihloti ya xirilo' ya amukeleka ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.14 Aneka vonelo ra wena hi vuenti ehenhla ka endlelo ra wanuna loyi a nga eka xitshuriwa lexi nga laha henhla. (2)
- 1.15 Xana ambalelo ra wanuna loyi a nga eka xitshuriwa lexi ri nga va ri ku paluxela yini? (2)
- 1.16 Nyika matitwelo ya wena ehenhla ka leswi humelexela eka xitshuriwa lexi? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.17 Endlelo ra wanuna loyi a nga eka xitshuriwa xa B ri yelana na mhaka yihi eka xitshuriwa xa A? (2)
- 1.18 Kombisa mhaka yin'we leyi xitshuriwa xa A xi hambanaka hi yona na xitshuriwa xa B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka lexi nge: 'Leswi vanhu va nga swi endlaka ku va va humelela evuton'wini' kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona.

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

- Komisa hungu leri hi marito lama nga hundziki 90 u kombisa leswi vanhu va nga swi endlaka ku va va humelela evuton'wini.
- Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
- U languteriwa ku tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ndlela ya ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).
- A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
- Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C**LESWI VANHU VA NGA SWI ENDLAKA KU VA VA HUMELELA EVUTON'WINI**

Vanhu hinkwavo va lava ku humelela evuton'wini. Swidyondzeki swin'wana swi hlamusela rirhandzu na ku tshembeka eka nsati kumbe nuna tanihi ku humelela eka vona. Swin'wana swi vona mutswari loyi a nga na vutihlamuleri tanihi munhu loyi a humeleleke evuton'wini, loko swin'wana swi fananisa ku humelela na rifuwo, ku va na ndhuma na matimba yo hlohlotela. Vanhu va lava ku humelela leswaku va ta hanya kahle, va va na ntshuxeko wa timali, va famba hi mimovha ya manyunyu na ku tshama eka tindlu to saseka.

Ku humelela ka fikeleleka, kambe a ku ti hi ku olova, ka n'watsekeriwa. Vanhu lava lavaka ku humelela evuton'wini va fanele va tivekela swikongomelo swa vona swa le henhla va tlhela va hisekela ku swi fikelela. Loko va hluleka ku endla tano, va nga ka va nga humeleli. Lava va lavaka ku humelela va fanele va tirha mintirho ya vona handle ko langutela ku hakeriwa. Hakelo yi fanele yi ta tanihi xikhenso.

Vanhu lava humelelaka evuton'wini a va chavi ku tsandzeka hikuva ku tsandzeka ko va nkarhi wo va munhu a tlhela a sungula hi vuntshwa hi ndlela ya vutlhari swinene. Va tikarhata hi matimba ku vona leswaku swilo leswinene swa humelela. Van'wana va tsandzeka ku humelela evuton'wini hikokwalaho ka ku hluleka ku tirhisana na vatirhikulobye. Ematshan'weni yo tirha hi kurhula na lava nga ehansi ka vona, va va xanisa, va va hleva na ku va tekela ehansi.

Leswi hinkwaswo swi endla leswaku va tipfalela mikateko leyi a va fanele va yi kuma eka Xikwembu. Vanhu lava lavaka ku humelela va ta na miehleketo yintshwa naswona a va wisi loko miehleketo ya vona yi nga si fikeleleka. Van'wana vanhu a va swi koti ku humelela hi ku pfumala milorho. Lava humelelaka evuton'wini a va pfumeleli swiyimo swo tika swi va tshikelela eka ku navela ka vona kutani swi va heta matimba.

Va tiyimisela ku tirha hi matimba ku hundzisa laha van'wana va helelaka kona. Vanhu lava tinyiketelaka ku humelela evuton'wini va fanele va va na xivindzi xo hetisisa milorho na ku navela ka vona.

[Xi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.contentedlife.org]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga hansi ka xona.

XITSHURIWA XA D**LEYI HI YONA NDLELA YA VUTOMI!**

Ku hava n'anga na yin'we ya mavabyi ya chukele, mavabyi ya mbilu na mavabyi yo pfimba milenge handle ka vutiolori. Mindyangu yo tala yi vekile ku tshemba eka vutiolori. Loko u pfumala michini, timbala ta mintlangu na mapatu swi nga ku lamulela. Xana wena u tshembile yini? Leyi hi yona ndlela ya vutomi!

[Xifaniso lexi xi huma eka [gymnasiumimages](#)]

3.1 Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti landzelaka: Hikokwalaho ka yini mutsari a tirhisile mfungho wa xivutiso eka xivulwa lexi nge: 'Xana wena u tshembile yini?'

- A U lava ku tiva leswaku hikokwalaho ka yini vanhu va endla vutiolori.
- B U lava ku tiva leswaku hikokwalaho ka yini vanhu va tshemba tin'anga na vutiolori.
- C U lava ku tlhonthlha vanhu leswaku va endla vutiolori.
- D U lava ku kombisa leswaku vutiolori a byi tshunguli.

(1)

- 3.2 Swikandza swa; munhu wo sungula, wa vunharhu na wa vuntlhanu ku suka eximatsini swi ku paluxela yini mayelana na leswi va nga eku swi endleni? (1)
- 3.3 Xinavetiso lexi xi nga va xi kongomisiwile eka vamani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 3.4 Hi yihi miehleketo leyi humelerisiwaka hi xivulwa lexi landzelaka?
Ku hava n'anga na yin'we ya mavabyi ya chukele, mavabyi ya mbilu na mavabyi yo pfimba milenge handle ka vutiolori. (2)
- 3.5 Marito ya 'Xana wena u tshembile yini?' ya na nkucetelo muni eka vaamukeri va mahungu? (2)
- 3.6 Nyika xikongomelo xa ririmi ro onga leri humelerisiwaka hi xivulwa lexi nge:
'Leyi hi yona ndlela ya vutomi!' (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: KU TWISISA SWIPHEMU SWIN'WANA SWA VUHANGALASI BYA MAHUNGU

Xiya tikhathuni leti landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga hansi ka tona.

XITSHURIWA XA E

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.cartoonstock.com]

- 4.1 Xivulavuri lexi nge: 'A ndzi hlamuriwangi kahle. Se ndzi onhakeriwile hi siku', xi vulavula na mani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.2 Mudyondzisi u vula yini loko a ku Solani u hatlisela ku mita a nga si ncakunha? (2)

- 4.3 Tsala marito lawa Solani a faneleke ku ya vula loko a kaneta marito lawa mudyondzikulobye a ya byeleke mudyondzisi. (2)
- 4.4 Xana u ehleketa leswaku Solani a lo endla yini ku kala mudyondzisi a n'wi hlamula hi ndlela leyi? (2)
- 4.5 U nga vula yini hi thoni ya mudyondzisi loko a hlamula Solani? (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga hansi ka xona.

XITSHURIWA XA F: PROSI

VANGHANA VAN'WANA A HI VANGHANA

Loko Ehleketa a ri karhi a kula, a a navela ku va na vanghana lava nene evutonwini bya yena, ku nga ri swihobo. U tsundzuxiwile hi mudyondzisi wa yena Ntokoto leswaku u fanele ku tihlawulela vanghana lava va nga na ntikelo, lava pfunaka na ku seketela. Ehleketa u vuyile a cata na phyembye rakwe, yena Mikhongelo wa ka Xikosi. Endzhaku ka malembe mambirhi hiloko Xikwembu xi va katekisa hi mahahlwa, Ntsako na Tsakani. Hi nkarhinyana hi loyi Ehleketa a sungulaka genge rintshwa. 5

U hundzukile **xigidavusiku**. Yena na vanghana va yena, Nhluvutelo na Matimba a vo **hlamba hi byalwa** siku rin'wana na rin'wana. **Hambileswi** se a va ri majahantiyela, a ti nga kali ti gongondza eka vona leswaku mindyangu ya hlayisiwa. Ehleketa a a nyuperile endzeni ka xidziva. A a tshemba ngopfu vanghana ku tlula nsati wa yena hambileswi a hlambanyile emahlweni ka nhlengeletano leswaku yena na nghamu va ta hlayisana entsakweni na le xirilweni. 10

Loko Mikhongelo a ringeta ku n'wi tsundzuxa, a a byeriwa **xo mitiwa hi huku**. **A a khomile nyarhi hi timhondzo**. Ehleketa a a nga kali a lemuka leswaku minkarhi yin'wana munghana i **nyokahansi**. **Vanghana van'wana va na nsele ku fana na noyi**. 15

[Xitshuriwa lexi cincacinciwile xi huma eka webusayiti ya www.friendship.about.com]

- 5.1 Xiya xivulwa lexi nga laha hansi kutani u tlhela u xi tsala kambe u sungula hi rihlanganisi leri tikisiweke.
- Hambileswi se a va ri majahantiyela, a ti nga kali ti gongondza eka vona **leswaku** mindyangu ya hlayisiwa. (2)
- 5.2 Xivulavulelo lexi nga laha hansi xi nga tirhisiwa loko ku humelerile yini?
- 'A a khomile nyarhi hi timhondzo.' (1)

5.3 Eka tinhlamuselo leti landzelaka, hlawula nhlamuselo leyi nga yona ya rito leri tikisiweke eka ntila wa 14 lowu nge:

Minkarhi yin'wana munghana i **nyokahansi**.

A I munhu loyi a tikombisaka a sasekile kasi i mukanganyisi.

B I munhu loyi a tikombisaka a sasekile hi xivumbeko kasi i mukanganyisi.

C I munhu loyi a tikombisaka a ri na mahanyelo lamanene kasi i

D mukanganyisi.

I munhu loyi a tikombisaka a sasekile loko a hlundzukile kasi i mukanganyisi.

(1)

5.4 Lulamisa swihoxo swa mapeletelo na mahikahatelo eka xivulwa lexi landzelaka:

Loko Ehleketa a ri karhi a kula, a a navela ku va na vanghana lava nene evutonwini bya yena, ku nga ri swihobo.

(2)

5.5 Hi wihi ntirho wa xiaki xa rito lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka?

A a tshemba ngopfu vanghana ku tlula nsati wa yena hambileswi a a hlambanyile emahlweni ka nhlengeletano leswaku yena na nghamu va ta hlayisana.

(2)

5.6 Nyika ku hambana ka nhlamuselo ya swivulwa leswi landzelaka loku tisiwaka hi mabumabumeri lama tikisiweke.

Endzhaku ka malembe **mambirhi** hiloko Xikwembu xi va katekisa hi mahahlwa.

Endzhaku ka malembe **lamambirhi** hiloko Xikwembu xi va katekisa hi mahahlwa.

(2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70